

Oorlog & democratie

Vanuit psychoanalytisch perspectief

Interventie tijdens de Benefietnamiddag voor Oekraïne, georganiseerd door Stichting Breukvlakken in Perdu, Amsterdam, 8 mei 2022

Marc De Kesel

In Oekraïne voert 'democratie' oorlog tegen 'autoritarisme'. Zo klinkt het, in het Westen althans, geregeld in pers en media. Maar is oorlog niet per se ondemocratisch? Is een democratie het niet aan zichzelf verplicht om pacifistisch te zijn? Sluiten democratie en oorlog elkaar niet uit?

Het antwoord is even eenvoudig als ondubbelzinnig: nee. Dat was bij haar aanvang niet zo, en dat is ook vandaag niet zo. De antieke democratieën van wie we de idee overerfden, zijn groot geworden in en door oorlogen. En wat voor een oorlogen! De Per-

zische. Een luttel aantal stadstaatjes die net de traditionele, op mythische goden terende koningen opzij hadden geschoven om als volk zelf het heft in handen te nemen, stonden op het punt overruled te worden door de wereldmacht van het moment. In termen van nu: een paar Caraïbische eilandjes worden bedreigd door de VS, of ook: Oekraïne's jonge democratie staat oog in oog met de Russische wereldmacht. En het onmogelijke gebeurt. In het geval van de jonge, wankele democratieën in het Griekenland van het begin van de vijfde eeuw voor onze jaartel-

De zeeslag bij Salamis [Wilhelm von Kaulbach, 1868]

ling: zij slaan de herhaalde aanvallen van de Perzische oppermacht definitief af. De impact van die gewonnen oorlog is niet te overschatten. Tot op vandaag koesteren we de idee die daar zegevierde. Niet dat we goed weten wat die idee precies inhoudt, maar haar naam is onveranderd gebleven: democratie. En voor die idee werden en worden oorlogen gevoerd. Salamis en de Thermopylen: het zijn tatoeages die sinds haar geboorte de borstkas van de democratie sieren.

Is de oorlog die zich in Oekraïne afspeelt van dezelfde orde? In de feiten is dat wellicht zo, maar qua ideeën ligt het toch iets anders. Als je het Poetin vraagt, zegt ook die dat hij oorlog voert niet tegen, maar voor democratie. Hij blaast het over de hele wereld uit dat zijn 'speciale militaire operatie' optrekt tegen neofascisten, tegen verdrukkers van Russisch sprekenden in Oekraïne, tegen de door het Westen geïndoctrineerden, tegen de imperialisten die zijn broeder- en buurland willen innemen. Veel hout snijdt het niet, maar waar hij voor vecht verwoordt ook Poetin in termen van democratie. Sovjet-bonzen deden dat vóór hem in termen van 'volksdemocratie', hij doet het in naam van het Russische volk. Het Russische *demos* heeft recht op zelfbeschikking en is daarom tot oorlog tegen zijn vijanden bereid.

We staan er weinig bij stil, maar sinds geruime tijd worden zowat alle oorlogen op de planeet uitgevochten in naam van de democratie. Vaak alleen in naam, dat wel, maar ook dit laat zien hoe dominant de idee 'democratie' is. En hedendaagse oorlogen – zoals die tussen Poetin en het Westen – gaan dan altijd ook over waar democratie voor staat.

Waar staat democratie voor?

De strijd die momenteel aan de gang is, herkennen we in de strijd die, zacht uitgedrukt, een eeuw geleden ook al eens de wereld in rep en roer heeft gezet. Kort door de bocht gesteld, laat die zich samenvatten als de

Interieurschade na de bestorming van het Capitool
[Wikimedia, Bill Cassidy]

strijd tussen liberale democratie en volksdemocratie. Ofwel staat democratie voor een samenleving waar de macht aan het *verdeelde* volk wordt overgelaten ofwel staat ze voor een samenleving waar in naam van het volk een *onverdeelde* macht regeert.

Die laatste, de 'volksdemocratie' is autoritair. Zij appelleert aan de wens van het volk om een stevig gezag, een sterke leider. We vergeten beter niet dat het autoritaire en totalitaire karakter van zowel communisme als fascisme er zonder de wens van het volk niet zou zijn geweest. En zo ook bestaat het huidige politieke populisme slechts bij gratie van de massa's die deze wens koesteren.

Naast het feit dat de geschiedenis ons leert dat we weinig of niets van haar leren, leert zij ook dat, eenmaal aan de macht, zo'n leider alles in het werk stelt om de wens van het volk te manipuleren in zijn voordeel. Het volk krijgt dan de gestolde karikatuur van zijn eigen wens als een propagandatsunami over zich heen gestort. En wanneer het al snel andere, tegengestelde (lees 'demo-

cratische') wensen gaat uit, staat met een, naast een verheugde propagandagolf vol *fake news*, regelrechte repressie klaar. Poetins regime illustreert het allemaal even treffend als angstwekkend macaber.

Het is met die autoritaire 'democratie' dat de jonge Oekraïense natie in oorlog is. Zodoende verdedigt zij die andere 'democratie' die wij de onze weten: de liberale democratie. Wat vanuit liberaal democratisch perspectief nieuw is aan die oorlog, is alleen de 'oorlog'. Want het is duidelijk dat de *strijd* tegen autoritarisme in onze westerse democratie reeds een paar decennia de voorpagina van onze kranten haalt. De Orbans, de Erdogans, de Trumps, de Le Pens: het succes van dat soort figuren duidt op een symptoom dat laat zien dat de democratische wens van het electoraat wel degelijk in de richting van autoritarisme kan worden omgebogen. Tegen die tendensen tot autoritarisme voert onze liberale democratie strijd. Een open strijd, die ook de tegenstander alle openheid geeft, want het is tenslotte de wens van de kiezer die beslist.

Democratie is strijd. Maar geen oorlog. Als een democratie zich verplicht ziet oorlog te voeren, beven haar grondvesten. Wanneer Oekraïne als bij wonder morgen de oorlog wint, wil dat nog niet zeggen dat de democratie waarvoor wij zeggen dat ze vecht, gered is. Het democratisch bestel en het dito ethos was vóór de oorlog allesbehalve optimaal, en ook na de oorlog zal er wat dit betreft nog heel wat werk aan de winkel zijn. Al is de kans ook niet irreëel dat die miraculeuze overwinning de democratie een boost geeft. *Let's hope.*

Democratie is strijd. Strijd ook tussen het liberale en het autoritaire model. En strijd of, exacter, de *omgang met* strijd is ook wat die twee modellen tegenover elkaar stelt.

Een autoritaire democratie ontkent dat ze strijd is. Ze beweert bij hoog en laag dat ze dat juist niet is. Ze claimt eenheid, eenheid rond een sterk gezag dat zich de beli-

chaming van het onverdeelde volk weet. Let wel, *de facto* is een autoritaire democratie juist vol strijd en geweld, maar alle door de staat uitgeoefende geweld is erop gericht de onderlinge strijd die leden van de samenleving met elkaar kunnen aangaan – en dus ook de strijd die ze met het gezag aangaan – de kop in te drukken. Hier wordt de strijd aangegaan tegen de strijd zelf. Het is vooral daarom dat een autoritaire democratie anti-democratisch is: ze wil alle strijd uitbannen, 'strijd' die wezenlijk is voor een democratie. Als een liberale democratie beweert dat ze democratischer is, is dat omdat ze strijd toelaat. Ze maakt van 'strijd' zonder meer de regel van haar bestel. Want strijd is wat onder het volk heerst, onderling oneens met elkaar als het is. Elkeen heeft zo zijn wensen, wensen die alle kanten kunnen opgaan en vaak struikelen over de kapriolen van hun eigen grilligheid. De onenigheid die het volk zo verdeelt, wordt in een liberale democratie de motor van haar politieke cultuur. Haar macht installeert bewust een oppositie die ze de taak geeft haar tegen te spreken. Zij ondersteunt een pers die ze opdraagt haar kritisch in het vizier te houden. Zij bouwt op haar hoogste niveau een 'scheiding der machten' in, die zoiets als 'eenheid' (waar zovele van haar burgers spontaan naar verlangen) onmogelijk maakt. Zij stimuleert vakbonden en drukkingsgroepen die op elk moment van een gesetelde consensus opnieuw een dissensus kunnen maken.

Een liberale democratie verheft de strijd die sowieso tussen mensen leeft tot een operationeel procedé. Wel kanaliseert ze die strijd tot een strikt verbaal dispuut. Die wordt gekristalliseerd in een wetgeving waarin de grillige wens van het volk – principe van politieke macht – vaste oriëntatiepunten krijgt. En die oriëntatiepunten kunnen alleen gewijzigd worden na verbale strijd, een strijd die uitmondt in een consensus, zij het dat die consensus nooit de dissensus

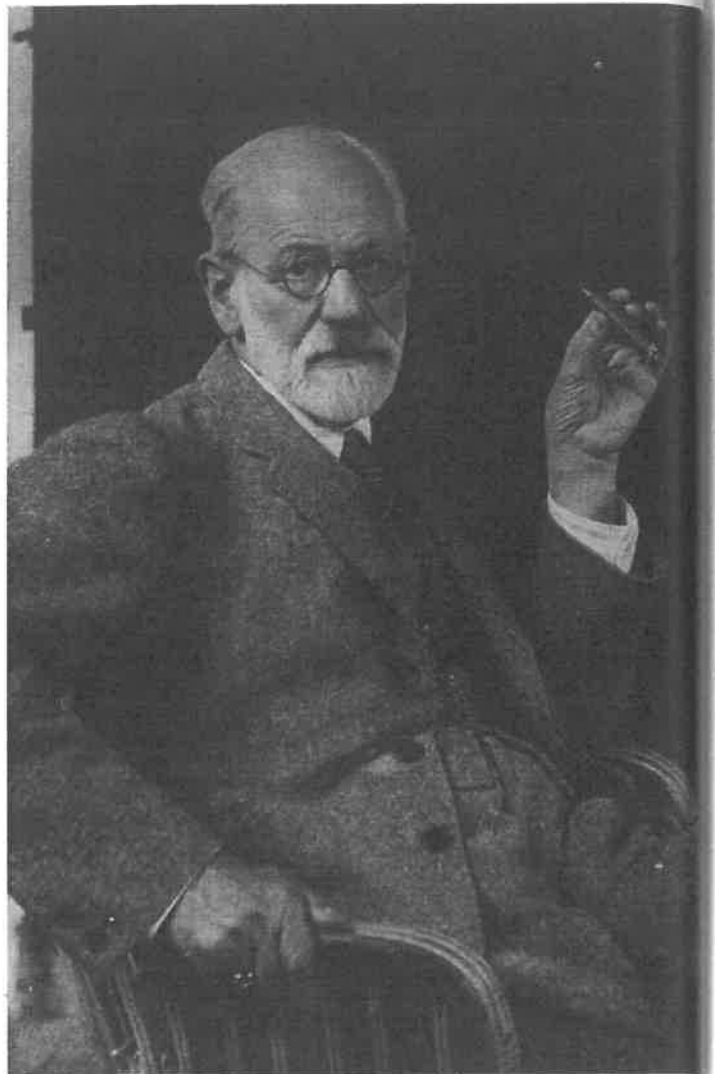
die het principe van democratie is, voorgoed kan vervangen.

In Oekraïne wordt gestreden opdat strijd het principe van de politieke cultuur kan blijven. Waar Poetins Rusland tegen strijdt, is precies die strijd. Maar die strijd tegen de strijd durft Poetin niet democratisch te strijden. En dit gebrek aan durf overschreeuwt hij met een oorlog die hij niet eens zo durft te noemen. Alleen al die lafheid duidt erop dat ook hij zich erbij neerlegt dat "democratie" de naam is voor de horizon waarbinnen onze planeet aan politiek doet.

Het is vast naïef, maar in onbewaakte momenten overvalt het me dat ik juist uit Poetins flagrantste leugens iets van hoop zie doorschemeren.

En waar is Freud in dit alles? *Waarom oorlog?* Luidt het antwoord dat hij in het gelijknamig essay voorlegt, dat oorlog ingebakken zit in de mens, in het eigengereide explosief van zijn drift? Ook hier geldt een ondubbelzinnig nee. Het is niet de oorlog die in ons zit. Maar wel de strijd.

We zijn lustwezens, op prikkels reagerende organismen, en het principe van die reactie is lust. Alleen, zo hamert Freud er telkens weer op, loopt dit principe principieel mank. Het is inherent gespleten, dubbel. Hij construeert in de loop van zijn oeuvre een aantal conceptenkoppels om die gespletenheid steeds genuanceerder naam te geven: Ikdrift versus libido, lustprincipe versus realiteitsprincipe, eros versus thanatos. U zult het me vergeven dat ik nalaat over die drie conceptenkoppels een college te beginnen. Ik houd het bij een ander concept: het oedipuscomplex. Dat concept wil vatten hoe we niet *simplex*, maar *complex* in het leven staan, met name in een haat/liefdeverhouding ertegenover. Wij leven van lust, maar halen die lust uit een werkelijkheid die in eerste instantie onlust betekent. En dit maakt dat we, wat en wie we liefhebben, onbewust

Sigmund Freud [Wikimedia, Max Halberstadt]

ook altijd daarom haten. De kracht van onze liefde is altijd ook de kracht waarmee we de haat onbewust houden – waarmee we die verdringen.

En dit geldt ook voor diegene aan wie we het meest direct lust beleven: onszelf. Natuurlijk houden we van onszelf, maar tegelijk is zelfhaat nooit veraf. Daarom houden we zo van anderen, al is ook daar haat nooit veraf. En om de liefde voor onszelf hoog te houden, kunnen we de haat die we daarvoor moeten verdringen ook op een ander richten. Zie hier in een notendop een freudiaanse visie op racisme. De haat voor de ander helpt ons de eigen zelfhaat sterker te verdringen en ons op die manier van een zelfzekere, lustvolle identiteit te verzekeren.

Oorlog & democratie

Vanuit psychoanalytisch perspectief

Interventie tijdens de Benefietnamiddag voor Oekraïne, georganiseerd door Stichting Breukvlakken in Perdu, Amsterdam, 8 mei 2022

Marc De Kesel

In Oekraïne voert 'democratie' oorlog tegen 'autoritarisme'. Zo klinkt het, in het Westen althans, geregeld in pers en media. Maar is oorlog niet per se ondemocratisch? Is een democratie het niet aan zichzelf verplicht om pacifistisch te zijn? Sluiten democratie en oorlog elkaar niet uit?

Het antwoord is even eenvoudig als ondubbelzinnig: nee. Dat was bij haar aanvang niet zo, en dat is ook vandaag niet zo. De antieke democratieën van wie we de idee overerfden, zijn groot geworden in en door oorlogen. En wat voor een oorlogen! De Per-

zische. Een luttel aantal stadstaatjes die net de traditionele, op mythische goden terende koningen opzij hadden geschoven om als volk zelf het heft in handen te nemen, stonden op het punt overruled te worden door de wereldmacht van het moment. In termen van nu: een paar Caraïbische eilandjes worden bedreigd door de VS, of ook: Oekraïne's jonge democratie staat oog in oog met de Russische wereldmacht. En het onmogelijke gebeurt. In het geval van de jonge, wankelende democratieën in het Griekenland van het begin van de vijfde eeuw voor onze jaartel-

De zeeslag bij Salamis [Wilhelm von Kaulbach, 1868]

En die identiteit, juist omdat ze op lust teruggaat, is per definitie wankel. Dit maakt van ons lustleven een strijd, ook sociaal. We bouwen die identiteit op in een spiegelverhouding met anderen en die spiegel functioneert oedipaal, dit wil zeggen als een haat/liefdeverhouding. Dit is de strijd die we met onszelf en met andere voeren.

Die strijd hoeft niet noodzakelijk in bruut geweld uitgevochten te worden. Hij ligt aan de basis ook van de meest verfijnde cultuuruitingen. Maar waar geweld losbarst, is driftmatig diezelfde strijd aan zet. En als zoiets op collectief niveau speelt, kan het oorlog geven.

De strijd die zich momenteel op de Oekraïense slagvelden afspeelt, is ook een strijd om identiteit. Om wat 'identiteit' – in casu politieke identiteit – inhoudt. Is identiteit datgene wat een volk identiek maakt aan en doet samenvallen met zichzelf? Of is identiteit een kloof dat het volk de ruimte geeft om van zichzelf te houden – een ruimte die het nodig heeft opdat die zelfliefde ook plaats kan geven aan de verdrongen (maar daarom steeds naar de oppervlakte dringende) zelfhaat.

Die laatste definitie klinkt minder sympathiek, maar als het freudisme tot die definitie noopt, is dat omdat ze simpelweg realistischer is. Noch als individu noch als volk vallen wij samen met onszelf maar staat tussen ons en onszelf de *wens* onszelf te zijn. En die 'wens' is nooit simplex, maar altijd (oedipaal) complex en heeft ruimte nodig om zijn capriolen uit te leven. Democratie is een manier om aan die capriolen de politieke adem te geven, waarzonder mens en samenleving niet kunnen.

Om het vrijwaren van die ademruimte wagen momenteel Oekraïners hun leven.

Inhoud

Redactioneel <i>Wilken Veen</i>	3
Wee, wee, wij worden gehaat <i>Harm Dane</i>	5
Wanneer is de oorlog in Oekraïne begonnen <i>Dick Boer</i>	10
Oorlog & democratie <i>Marc de Kesel</i>	17
Pacifisten in tijden van oorlog <i>Bram Grandia en Greetje Witte</i>	22
Kyiv of Kiev, de vrijheid waarvoor Oekraïners eigenlijk strijden <i>Alfons Brüning en Heleen Zorgdrager</i>	29
Theologie in oorlogstijd. Christelijke hoop in Oekraïne <i>Stanislav Bondar</i>	34
Zelfreflectie nodig bij de oorlog? <i>Harry Pals</i>	37
Paulinisch geweld <i>Tiers Bakker</i>	39
Broederbloed, rijmsels op leven en dood. Vier gedichten over de oorlog <i>Adriaan Deurloo</i>	45
Lernen met Lev <i>Henk Scholder</i>	47
Nieuwe boeken <i>Wilken Veen</i>	50
Theologie en Maatschappij <i>Harry Pals</i>	57
Heftig <i>Dick Boer</i>	58

Oorlog en vrede